

Ана Фотић

археолог

Утицај византијског царског орната на настанак епископских богослужбених одежди и инsigнија у средњовековној Србији

Сажетак: У овом раду биће разјашњени термини везани за називе свих врста средњовековне српске епископске литургијске одежде и инsigнија, опредељених типолошки и хронолошки, на основу историјских извора и археолошких истраживања. Изложен је утицај византијског владарског костима на настанак архијерејских литургијских одежди у средњовековној Србији. По угледу на одећу византијских царева, преузети су кројеви, материјали и начин украшавања.

Кључне речи: епитрахил, лорос, велики и мали омофор, ὀμοφόριον, pallium, humerale, amictus, нараменик, манијакис, орлец, наруквице, епиманике, мандија, плашт, хламида, жезал, кадуцеј, штака, пастирски штап, Ποιμαντορικὴ ῥάβδος, патерήσσα, патерήσα, δικανίκιον, копче, појас, ζώνη, ζωνάριον, zona, singulum, перидрахион, риза, стихар, στιχάριον, стоιχάριον, подризник, *подήρης*, camisia, alba tunica, *подήρης*, подризник, епитрахил, навратник, stola, ἐπιτραχήλιον, перитрахήλιον, набедреник, *επιγονάτιον*, палица фелон, casula, raenula, planeta, φελώνιον, φελώνης, полустаурион, сакос, σάκκος, венац, напрсни крст, стаурион, панагија, παναγία, енколпион, εγκόλιον, rectorale, дикирије, трикирије, рипиде, порфира

Архијерејске одежде

Велика је сличност владарског и архијерејског костима (поседно кад је у питању далматика, кројена у облику крста са широким рукавима) јер су литургијске одежде архијереја преузете од византијског царског орната и израђиване су од истих тканина као и владарски костим, такође су преузети су кројеви и начин украшавања. Епитрахил је настао под утицајем царског лороса, омофор од манијакиса, орлец¹ од јастука на коме су стајали византијски цареви, наруквице од епиманика, мандија од плашта (*хламиде*), жезал од кадуцеја (*κρηύκειον*, *caduceus*)² а појас води порекло од оног о којем су цареви и властела носили оружје. На фрескама у Богородици Лјевишкој су представљени анђели на Светој Литургији са перидрахионима, који чине део царског орната.

Архијерејска свакодневна одећа је црна риза а литургијску одежду чине стихар (*ἰοδριζник*), епитрахил, омофор, фелон, венац (од 16. века), појас, нарукви-

¹ Византијски цареви су најчешће стајали на белом јастуку украшеном двоглавим орлом (фреска из Хиландара на којој је приказан цар Андроник II Палеолог који краљу Милутину предаје повељу) а српски на црвеном без украса (Високи Дечани). Орлец је мали округли ћилим са представом орла који лети над градом (ознака епархије). Орлец се поставља на доле. Приликом рукоположења, наречени епископ доводи се на орлец за време Свете Литургије.

² J. T. Bunn, *Origin of the caduceus motif*, Journal of the American Medical Association, 1967. United States National Institutes of Health: National Center for Biotechnology Information, PMID 4863068.

це, палица (слична небедренику), мандија³, напрсни крст, панагију или енколпион, жезал, орлец, дикирије, трикирије и рипиде (на дан хиротоније после навлачења наруквица у руку му дају рипиду). Све луксузне и богато украшене одежде⁴, беху ношене за време служења Свете Литургије, по угледу на одећу византијских царева, израђиване су од свиле, проткане златном жицом, на коју су отискивани или везени мотиви хришћанске иконографије у виду минијатурних сцена. Осим тога свилени, златни и сребрни украси у разним бојама много су употребљавани на одеждама. Основна боја је увек бела. Пурпурна (*πορφύρεα*) је ношена у време поста. Део часног крста ушива се на сваку црквену одежду (Гал 6,14).

Од 13. века током богослужења архиепископ гологлав носи златним и сребрним нитима украшене полиставрионе и омофоре, беле стихаре, набедренике, наруквице а од средине 15. века на главама носе венце, епископи фелон и епитрахил а патријарх сакос и омофор са крстовима.

Свакодневна одећа архијереја

Мантија у монашкој терминологији риза или раса (*μανδύας, ράσον, εξώρασον, pallium, Mantle*) је горња комотна одежда широких рукава, која покрива читаво тело осим главе. Средњовековна мантија приказана је на фресацима и иконама, као широка, не много обликована одећа. Обичне мантије су црне, ретко сиве (тамнољубичасте, црвене или чак беле боје, могу носити само епископи) и на себи немају никакве украсе, израђене су од сукна које се код Срба звало *шајак* од латинске речи *sochena* а у Приморју *раша*⁵ или *rascia*. Ризу добијају монаси приликом примања мале схиме. По писању Данила када се краљ Драгутин замонашио као Теоктист, носио је оштру ланену хаљину опасану појасом од сламе. Испосници еремити беху одевени у рогозину. Пошто имаху црне сукнене ризе, калуђере су називали *црно-рисцима* или *црнцима*. Чак и великосхимници (у које је спадао и Св. Симеон) носили су овакве горње ризе и бивали у њима сахрањивани⁶. Постоје раса и подрасник. Доња раса је обично од лакшег материјала, црне боје и облачи се преко уских чакшира. У околини манастира Бањска, носиле су се кожне доколенице (*скорње*), другде опет високе вунене чарапе од козје длаке (*клаиње*) док ногу штитише ниске чарапе (*дјевче*). Огртачи од грубе вунене тканине називани су у Средњем веку на немачком *eslavenie*, на француском *esclavine* а на италијанском *schiaivina*⁷, још и данас је то назив за грубо ћебе или пустињачку ризу⁸. Постојало је бело сукно *rassia bianca*⁹, потом мрчина — *mercina*, црно сукно за одело и огртаче, и најзад, модро

³ Код одређених богослужбених радња (вечерње) облаче епископи мандију стављају крст, панагију или енколипион, а носе архијерејску штаку.

⁴ Приликом превода типика манастира Богородице Евергетиде на црквенословенски, Св. Сава је дао исцрпна правила о одећи, посту, понашању у Цркви, трпезарији... Из поменутог типика се могу извући поједини подаци о литургијским и свакодневним одеждама, о начину монашке исхране у оно доба, изгледу трпезарије и сл. (В. Ђоровић, *Сјуси Св. Саве*, Београд-Сремски Карловци 1928, 14–150). Користан је и критички приказ монашких правила који је објавио Ф. Гранић, у: *Светосавски зборник* 1 (1936) 67–128.

⁵ Риза или раса (*ράσον, rasum*) је латинског порекла. Овај назив не треба бркати са данашњим појмом *раша* који користе Дубровчани, ради означавања модре чоје за сељачке чакшире. Назив *раша* за панталоне, потиче од имана француског града Араса, по Миклошићу (*Etymologische Wörterbuch*).

⁶ P. Sherrard, *Athos, The Mountain of Silence*, Лондон 1960, 68–70). Називи *ρασοφόρος, σταυροφόρος, μικροσχημος* и *μακροσχημος* су само ступњеви монашких звања, која не подразумевају ношење другачије свакодневне одежде.

⁷ Настало од речи *Словен*, мада се мисли на *Србина*. Често се у литератури те две речи мешају.

⁸ Niederle, L, *Život starých Slovanů*, I-2, Prag, 1911–3, 472.

⁹ Које помиње повеља из Стона 1458, *ASPh XXI* (1899), 521–522.

— *могрина*¹⁰ или *мрчина*¹¹. Једна врста ћебасте белосиве тканине, коју су Дубровчани звали склавина — *sclavina pilosa*, употребљавала се за горње огртаче али и за омотаче чојаних бала код транспорта робе.

Мандије (*επιπλάριον, μανδούον, μανδούας, cara pluviale*)¹² беху ванлитургијске одежде од црвене чоје, по угледу на хламиде (*χλαμύδιον*) византијских царева¹³, веома ретко су ношени у зеленој боји¹⁴. Хламида је одликовање попут сакоса и дивитисиона, намењено само за свечане опходе. Спреда на доле закопчава се мандија са два дугмета. Украс чине 4 извезене таблице¹⁵ са иконама (означавају *Сѿари и Нови Заветѿи*) на доњим и горњим крајевима извезеним рекама (*ποταμοί*), некад црвене и беле боје. Означавају реке живота (Јов 7,38). Временом на епископској мандији ушивају се звонца, попут оних на горњој одежди јудејског првосвештеника.

Покривала за главу клобук, камилавка и скуфија су црне боје. Назив скуфија потиче од грчке речи *σκύφος* (чаша, односно дубока посуда за вино) јер својим обликом подсећа на чашу. Назив камилавка потиче од материјала од кога је у Византији прављена ова капа, од длаке са врата камиле. Постојала је и панкамилавка која је могла бити и беле боје.

Литургијско одејаније

Стихар (*στιχάριον, στοιχάριον, подризник, подήρης, camisia, alba tunica*) је дугачка и равна хаљина широких рукава коју архијереји носе испод других риза, као што Римљани носе тунике. Слична је грчком хитону. Стихари су били од сукна белог или светлих боја, често са великим извезеним крстовима и низовима златовеза. Одговара Ароновој одежди *подήρης*¹⁶. Реке које се у разним бојама (тамно љубичасте, црвене и црне) уткивају у њега особене су само епископским стихарима¹⁷. Епитрахил (*навραιћник, stola, епитрахѿлон, перитрахѿлион*) је врста одежде која се ставља око врата и преко груди се спушта на доле до ногу. Јавља се од 9. века код епископа уместо омофора, који остаје ђакону. Наруквице (*επιμάνικα, manipuli*) су запони који стежу крајеве рукава стихара¹⁸. Асоцирају на то како је Пилат свезао руке Спаситељу.

Појас (*ζώνη, ζωνάριον, zona, cingulum*) је врста траке која опасује стихар и епитрахил. Подсећа на то како се Христос опасао уочи Последње Вечере. Набедреник (*επιουνάτιον, ѿлица*) је четвороугаоно равнострано платно које се прави у виду квадрата или ромба и које се једним крајем вешао дугметом о појас фелона над десним бедром епископа, слично мачу. Његов прототип је ручно платно (*εγχειρίριον*)

¹⁰ Према речнику Караџића, још и данас у Конавлима, зове се једна врста модрога женског огртача *могрин* или *мограча*. Исто тако, према *Рјечнику*, једна врста црне женске одеће у облику зимског капута у Херцеговини зове се *мрчина*. У Дубровнику су разликовали три врсте оваке тканине: влашку, грчку и угарску: *schlavina torovlascha* или *vlachessa, gresca, hongara*. Боја одела беше претежно природна боја вуне или лана, бела или сива; ређе беху вунене тканине обојене у модро или црно.

¹¹ Од ње се, у 14. и 15. веку у Приморју, правило женско одело

¹² Погледати минијатуре Мирослављевог јеванђеља.

¹³ За византијске царе веле се да су у црвеном (*υριур*) рођени, чиме се истиче престиж, јер је дворана у царској палати, у којој су се цареви рађали била пурпурне боје. Византијски цар Константин се презиваше Порфиригенит, што је дослован превод малопре споменутих речи.

¹⁴ У ретким примерима у Примоју, под непосредним утицајем са Запада.

¹⁵ Хламиде византијских царева су украшене таблицама (*ταβλίον*) као и мандије архијереја.

¹⁶ Hieronimys, *Epistl. 64. ad Fabiolam* (Migne, Patria lat. T. 22, 613).

¹⁷ Eusebius, *Hist. eccl. 1. X. c. 4.*

¹⁸ О њима имамо помен из 1054. године у писму упућеном патријарху Михаилу Керуларију (Migne 120, 800).

којим је скидан зној са лица током богослужења а означавао је ланену тканину (*λέντιον*), којом је Христос био опасан при умивању ногу ученика.

Реч фелон (*casula, paenula, planeta, φελώνιον, φελώνης*) је критског порекла, означава огртач, одећу која покрива читаво тело, попут хламиде. То је дугачка и широка одежа без рукава, која има отвор за главу. Фелон су носили Апостоли и Спаситељ. У богослужбеној употреби је од 4. века. Епископ га облачи преко других одежди покривајући их. Будући украшен многим крстовима, назива се још „крстава риза“ (*πολυσταύριον*)¹⁹. Фелон симболизује онај плашт којим су Господа огрнули војници.

Сакос (*σάκκος*) је реч јеврејског порекла, означава кострет, као одећу туге, смирења и покајања (Јер 48,37). То је бела одежа украшена златним и пурпурним везом. Код васељенског патријарха то је горња одежа краћа и шира и која је у 9. веку преиначена, личи на стихар, али је са страна разрезан и додата су златна звонца, да би тако био сличан одећи старозаветних првосвештеника (Исх 28, 32—34). Од 13. века добијају сакос помесни патријарси од императора као велико одликовање и носили су га само о Васкрсу, Божићу и Педесетници а од доба турске владавине у 16. веку сви епископи носе сакос.

Омофор (*ὠμοφόριον, pallium, humerale, amictus*) је део одежде који архиепископ тј. патријарх носи на плећима — „нараменик“. Омофор је реминисценција на део одежде јудејских првосвештеника. Патријарх или архиепископ са омофором симболизује Доброг Пастира. Реч је о дугачком и широком платну које подсећа на ђаконски орар, само што је шире и дуже, и ставља се преко сакоса односно фелона, тако да се једним крајем спушта напред на груди, а другим натраг на леђа. Раније је омофор прављен од вуне (не од лана) јер означава заблуделе овце које Господ носи на раменима (Лк 14, 4—5). Омофор је украшен крстовима. И Д. Мансветовъ и Д. Θ. Бълаевъ виде прототип омофора у старом конзулском лоросу (*lorum consularre*), широким повезима око врата, које су падале на груди. Од конзула су лорос преузели византијски императори (*ἡρω βασιλέως*), носећи их у свечаним приликама, царица и византијске велможе добивши их као награду од императора. Стога и архијереји добијају инсигније императора. У почетку су га носили само патријарси а касније и епископи као одликовање. Према истраживањима Дмитријевског, најстарији облик епископског омофора је мали омофор. Од 11. века велики омофор постаје одлика патријаршијског (нешто касније и архиепископског) чина, за време служења Свете Литургије неколико пута се скида и поново ставља. Велики омофор носи патријарх током доласка у храм и при опходима, а мали на богослужењу. То сведочи да је велики омофор дарован патријарху од императора као великом духовном чиновнику империје а мали је најважнија литургијска одежа. Мали омофор се са оба краја спушта напред на груди архијереја и по дужини је знатно краћи.

Епископ носи напрсни крст (*σταυρίον*) преко свакодневне ризе, обично је од злата, украшен драгим камењем. Панагија (*παναγία, ευκόλλιον, pectorale*) мала округла икона од емајла, сребра или злата, носи се исто на недрима. Прављена је у виду медаљона који се отвара, са једне стране има икону Богородице, а са друге икону Спаситеља или Св. Тројице. Енколпион је мала кутија са реликвијама светих, коју су у почетку носили епископи²⁰ и архимандрити.

¹⁹ У почетку су сви јереји носили фелон само је епископски имао полиставрион а васељенски патријарх је носио сакос. Потом од 13. века архиепископи носе полиставрион, а епископи фелон и омофор.

²⁰ Енколпион вероватно води порекло од мале златне украшене кутијице са делићем часног крста коју је поконио цариградски патријарх Никифор Исповедник у 9. веку. Прототип енколпиона неки

Жезал, епископска штака, пастирски штап (*Ποιμαντορική ράβδος, πατερήσοα, πατερήζα* — је у вези са улогом Оца и *δικανίκιον* — у вези са улогом судије, *baculus*). Има значење Мојсијевог жезла које је процветало (Бро 17, 1–8). На врху штапа се налази змија са две главе (Мт 10, 16) симолом мудрости. Жезал се додељује епископу после отпуста Свете Литургије у току које је рукоположен.

Сакралне инсигније

Сакралне инсигније српских средњевековних архијереја деле се на знаке и функције достојанства и литургијске инсигније. У прву групу спада: одећа (бела панкамилавка архиепископа, посебна мандија у доји, према хијерархијском рангу носиоца, великосхимничка риза са капуљачом); крстови и реликвијари (напрсни крст, енколпијон, панагија); патерица, игумански или архимандритски штап; палице; знаци одличја (плави и црвени појас, напрсни крст ставрофора). Литургијске инсигније: (архијерејско жезло, ручни крст, дикирије, трикирије), крстови и реликвијари (напрсни крстови, кивот са моштима — тека реликвија, панагија, енколпијон, талисманске копче) и литургијске одежде (архијерејски фелон, патријаршијски сакос, епитрахил, омофор, набедреник и наруквице).

литургиолози налазе у старозаветним Ароновим одежама, *уџим* и *џумим*, а савакако потсећа на фарицејске *филакџерије* — кутијице са реликвијама и деловима Мојсијевог закона, које су се носиле на челу и руци као амајлије.